

Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból (KOVÁCS SZILVIA–GÖNCÖL CSABA)

BEVEZETÉS

A kereszténységről jól ismert, hogy történetében születése pillanatától fontos szerepet tölt be a térítés, így a kialakulása után néhány száz évvel később megjelenő török nyelvű népek közé is eljutott. A török nyelvű népekről általánosan elterjedt toposz, hogy egy másik nagy világvallás, az iszlám hívei, ami részben igaz, de vannak köztük napjainkban is olyan népcsoportok, amelyek a kereszténység valamely ágához tartoznak. A török népek közötti keresztény térítésről már a 6. századból van forrásos adatunk, és a későbbi századok folyamán a keresztény vallás több ága is megjelent Belső-Ázsiában. A mongol kor kezdete (13. század) előtt a Kelet Egyháza – közzismert, de ma már nem pontosnak tekintett nevén a nesztorianus egyház¹ – ért el nagyobb sikereket a steppén. Ennek a térítésnek

¹ A nesztorianizmus, tévesen Nesztoriosznak (megh. 451) tulajdonított teológiai tanítás, amely szerint Krisztusban ember és isten elválasztva létezik, és így Mária sem *theotokosz*, azaz istenszülo. Nesztoriosz tanítását félreértették, és a 431-es epheszoszi zsinaton eretnekségként bélyegezték meg. A döntést egyes antiókhiai püspökök elutasították, és papjaikkal együtt csatlakoztak a perzsa fennhatóság alatt álló Kelet Egyházhöz, amely a 7. század elején elutasította Nesztoriosznak az epheszoszi zsinaton történő elítélését, és a nagy tanítók közé sorolták (URL1). Mivel a nesztorianus jelzöt stigmának tekintik, ezért a szakirodalomban egyre inkább a Kelet Egyháza elnevezés használatos. Az egyház nevében jeizöként megjelenik a perzsa is a szakirodalomban, mivel egy ideig a Szászánida Birodalomban volt a központja. A Kelet Egyháznak első ismert missziója a közép-ázsiai nomád népek között a 6. század elejére datálható. Ettől kezdve egyre több adat olvasható a különböző, elsősorban a szír, forrásokban a kereszténység terjedésére. A kereszténység (akárcsak a buddhizmus és a manicheizmus) közép-ázsiai terjedése részben egy iráni nyelvű kereskedő népnek, a szogdoknak köszönhető, akik nagyjából a mai Özbegisztán déli részén, ill. Tádzsikisztán és Kirgizisztán határvidékén rendezkedtek be. Ezzel magyarázható, hogy bár a Kelet Egyháznak liturgikus nyelve a szír volt, a vallás a szogdok iráni nyelven terjedt Ázsiában. A 7. században a Kelet Egyháznak térítői már Kinát is elérték. Az egyház az iszlám uralma alatt továbbra is virágzott Közép-Ázsiában. Sikereikre jellemző, hogy a 8–9. század fordulóján a Kelet Egyháza már nagyobb földrajzi területet felügyelt, mint bármelyik pápa a felfedezések kora előtt, legalábbis erre utal, hogy I. Timótheosz (780–823) patriarcha alá 19 metropolita és 85 püspök tartozott szerte Ázsiában (Dickens 2010: 118). A 11. század legelején már arról tudósítanak a források, hogy a mai Mongólia területén élő keretiek uralkodója is felvette a kereszténységet (Kmoskó 2004: 159–160, 237). Nagy valószínűséggel az egyház tanítása az ekkoriban a Bajkál-tó környékén és a kelet-mongóliai steppén élő keretiek mellett a merkitiek (a Szelenga alsó folyásának vidékén), a najmanok (Altaj és Hangáj-hegység környékén) és az öngüttök között is terjedt. A mongol birodalom felemelkedése kezdetben érzékenyen érintette a keresztény közösségeket, hiszen számos közép-ázsiai város áldozatul esett a hódításának. Azonban ahogy a mongolok hatalma konszolidálódott, a vallási toleranciájuknak köszönhetően újból felvirágzott a Kelet Egyháza, és Mezopotámiától Kínáig metropolita székhelyek egész láncolata rekonstruálható. Ebből az időszakból 25 metropolitáról és 200–250 püspökről van tudomásunk Ázsia szerte, beleértve Indiát, Közép-Ázsiát és Kinát is. Ez a második virágzás azonban nem tartott sokáig. A Mongol Birodalom részbirodalmakra tagolódása, az iszlám terjedése és az 1330-as években kiűrt pestisjárvány is elősegítette a keresztény közösségek eltűnését (Gillman–Klimkeit 1999: 205–262).

köszönhető a 13. század előtti török nyelvű keresztény szövegek. A latin, azaz a nyugati kereszténység azonban csak a 13. században indított missziókat a belső-ázsiai területen élő nomád népek közé. A tanulmány ezeket a mongol kori (13–14. század) nyugati keresztény missziókat tekinti át, különös tekintettel a kunokra, akik között már az 1220-as években megjelentek a domonkos rendi szerzetesek, és akik a mongol hódítás után is olyan nagy számban éltek a délorosz steppén, hogy nemcsak a vékony hódító mongol réteget olvasztották be, de kipcsak török nyelvük lett az Arany Horda lingua francája is.

A 13. századi térítők annak reményében léptek a Nagy-Hingan hegység és a Kárpát-medence között húzódó eurázsiai steppe területére, hogy kiterjesszék a keresztény világ határait. A nyugati kereszténység térségben történő megjelenése két tényezőnek köszönhető: egyrészt a 13. században jött létre a Mongol Birodalom, melynek vallásokkal szembeni közömbössége lehetővé tette e térítést a területén, másrészt pedig ugyancsak ebben a században alapították meg azt a két koldulórendet (a domonkost és a ferencset), melynek tagjai a keresztény tanítás terjesztésének céljával utaztak a hatalmas birodalomba. Ennek a korszaknak az egyik legjelentősebb török nyelvemléke a kereszténység alaptanításainak fordítását is tartalmazó Codex Cumanicus, melyet a 13–14. században állítottak össze. Így miután röviden áttekintjük a különböző domonkos és ferences szerzetesek által vezetett missziókat és azok eredményeit, a tanulmány második részében a Codex Cumanicusszal kapcsolatos legfontosabb ismereteket foglaljuk össze. A záró részben pedig fordítással és kommentárokkal egybekötött részleteket közlünk a Codex Cumanicusból.

AZ ELSŐ TÉRÍTÉSI KÍSÉRLETEK

A 11. század második felében Kelet-Európában megjelenő kunok hamarosan a térség egyik meghatározó hatalmi tényezőjévé váltak. Az Irtis vidékétől az Al-Dunáig terjedő területükön a kereszténység több ágával is kapcsolatba kerültek a 11–13. század folyamán, így lehettek közöttük olyanok, akik rusz, bizánci vagy grúz hatásra lettek keresztények. A nyugati keresztény térítők azonban csak a 13. század húszas éveiben kezdtek közöttük munkálkodni. A hagyomány szerint a „pogány” kunok híre eljutott a domonkos rend alapítójához, Domonkoshoz (kb. 1170–1220), akinek feltett szándéka volt a

kunok közötti térítés.² A röviddel az alapító halála után, 1221-ben a Magyar Királyság területén meglepedő domonkosok térítési törekvései találkoztak a királyság politikai hatalmának kiterjesztési szándékával. Ennek következtében a domonkos rend uralkodói támogatással téríthetett a Magyar Királyság szomszédságában élő kunok között. A szerzetesek munkája és a kunok mongoloktól elszenvedett 1223-as veresége vezetett a milkói kun püspökség megalapításához (1227/1228).³ Ez a püspökség azonban a mongol támadás következtében 1241-ben elpusztult.⁴ Fontos megjegyezni, hogy ugyanehhez a – különösen Béla herceg, a későbbi IV. Béla (1235–1270) által támogatott – missziós törekvéshez köthetők a domonkos Ottó (1231/2), valamint Julianus (1235–1236, 1237–1238) és társaiknak útjai a keleti magyarokhoz. Ámbár a cél – azaz a kunok püspökségének és ezzel együtt a Magyar Királyság hatáskörének a Volga vidékéig történő kiterjesztése – irreális volt, a domonkos rendi szerzetesek útjainak köszönhetően bővültek a Keletről való ismeretek. Julianus barát két útjáról jelentés is készült, és ezekből származnak Európa legkorábbi ismeretei a mongolokról, illetve azok hódítási szándékáról (Dörrie 1956: 151–161, 165–182, Györffy 1986: 61–82).

Azonban a vizsgált korszakban a Mongol Birodalom területén élő népek, így a kunok közé vezetett térítések nagy hulláma csak a 13. század második felében kezdődött. Ugyanis az 1240-es évek végén terjedt el Európában, hogy a mongolok egyes fejedelmei keresztények vagy szimpatizálnak a kereszténységgel, birodalmuk területén pedig nagyszámú keresztény lakosság él, akiknek többsége a különböző keleti egyházak híve volt. Ezek a hírek vezettek a koldulórendek körében ahhoz, hogy egyes tagjaik térítő útra induljanak annak érdekében, hogy a mongolokat és alattvalóikat megkereszteljék.⁵ A mongolok pedig, akik a század első felében még fenyegetést jelentettek Európa számára, az 1240-es évek után keresték a kapcsolatot Nyugattal, ezért bátorították a térítéseket az Arany Hordában, az Ilhanida és a Csagatáj Birodalomban ugyanúgy, miként 1260 után Kína területén

² Domonkosnak, a rend alapítójának legkorábbi életrajza szerint már 1206-ban azzal a kéréssel fordult a pápához, hogy engedélyezze a kunok közé vezetendő missziót. Azonban az életrajz első változatában a kunok (Cumanos) neve helyett szaracén (Sarracenos) áll, így nem kizárt, hogy az életrajzíró a milkói kun püspökség alapításának hatására írta át a szaracént kumanra, azaz kunra (Acta Sanc. I. 547, Spinei 2008: 414).

³ Milkó lokalizálása vitatott, a különböző elméletekre, lásd: Spinei 2008: 413–456.

⁴ A kunok közötti mongol kor előtti térítésekre, lásd: Ferent 1981, Kovács 2009: 109–128, Makkai 1936, Spinei 2008: 413–456.

⁵ Lásd: Richard 1977.

is.⁶ Marco Polo például arról számol be, hogy apja és nagybátyja első útjuk (1260–1269) alkalmával Kubilaj nagykán (1260–1294) követeiként azt az utasítás kapták, hogy kérjenek a pápától száz olyan keresztény tudóst, akik kellőképpen felkészültek a vitára, és „megfelelő érvekkel be tudják bizonyítani a bálványimádóknak és a hozzájuk hasonló népeknek, hogy Krisztus törvénye a legjobb, minden egyéb vallás hamis és értéktelen, hogy mindama bálványok, melyeket imádnak és házaikban meg templomaikban tartanak, ördögi dolgok; ha pedig erről meggyőzik majd őket, ő és minden alattvalója keresztény hitre tér, s az egyház híve lesz” (Vajda 1984: 37).

FERENCESEK ÉS DOMONKOSOK A MONGOL BIRODALOMBAN

A Mongol Birodalom területére – a forrásokból ismert – első, térítési szándékkal elinduló ferences rendi szerzetespáros, cremonai Bartholomeus és Rubruk volt, akiknek 1253 és 1255 közötti útjáról és kudarcáról Rubruk számolt be.⁷ Beszámolójában lényeges, és később másoknál is gyakran megjelenő gondként szerepel a nyelvismeret és a jó tolmács hiánya. Rubruk azonban nemcsak panaszkodott az előbb említett problémákra (Wyngaert 1929: 196, 232, 240, Györffy 1986: 233, 271, 278–279), de tanácsokkal is ellátta a misszióra indulókat (Wyngaert 1929: 326, Györffy 1986: 375). A ferences rendi szerzetes Epilógusában is azt hangsúlyozta, hogy aki útnak indul, annak „szükséges, hogy jó tolmácsot vigyen magával, sőt több tolmácsot is” (Wyngaert 1929: 332, Györffy 1986: 380). Egy következő térítő csoportról is Rubruk tesz említést, ő már visszafelé tartott Európába, mikor örmény területen találkozott öt domonkos szerzetessel, akik szintén téríteni akartak a Mongol Birodalom területén. Miután Rubruk beszámolt tapasztalatairól,

⁶ Dzsingisz kán a nomád hagyománynak megfelelően birodalmát négy fia, illetve azok leszármazottai között osztotta fel. Az így létrehozott Arany Hordát, Ilhanida (vagy Hülegida), illetve Csatatáj Birodalmát és a Jüan-dinasztia vezette Kínát tehát dzsingiszida uralkodók vezették. A 13. század közepétől a 16. századig létező Arany Horda (másként Dzsocsi Ulusza, Ulus Dzsocsi) a mai Délnyugat-Oroszország, Ukrajna és Kazahsztán területét uralta, és Dzsingisz kán legidősebb fiának, Dzsocsinak a leszármazottai álltak az élén. Az Ilhanida Birodalom a mai Törökország, Szíria, Irak egy részét, Iránt, Örményországot, Azerbajdzsánt, Grúziát, Afganisztánt, Türkmenisztánt és Nyugat-Pakisztánt foglalta magába. A birodalmat Dzsingisz legkisebb fiának, Tolujnak a fia, Hülegü alapította (1256), és az ő leszármazottai vezették 1335-ig. A Csatatáj Birodalom, Dzsingisz kán második fiának, Csatatájnak az uralma alá tartozott, és a közép-ázsiai területekre terjedt ki. Az 1370-es évektől Csatatáj utódai gyakran csak báburalkodók voltak. Toluj egy másik fia, Kubilaj – aki 1260-ban a Mongol Birodalom nagykánja lett – alapította a Jüan-dinasztiát 1271-ben, amely Kínát, Mongóliát, Tibetet és Koreát is uralta egészen 1368-ig. A dinasztia bukása a keresztény térítések végét jelentette a térségben.

⁷ A kitűnő megfigyelő Rubruk szemléletes és megbízható beszámolója a mongolokkal kapcsolatos egyik legfontosabb forrás. (Wyngaert 1929: 147–332, Györffy 1986: 201–380).

úgy döntöttek, hogy Tbiliszibe (ma Grúzia) mennek, hogy ottani társaikkal megtanácskozzák, mit is tegyenek (Wyngaert 1929: 326, Györfly 1986: 375). További sorsukról, így arról, hogy eljutottak-e például az Arany Horda urának, Batunak Szártak nevű fiához,⁸ nincs tudomásunk. A következő adat, ami térítők jelenlétére utal az Arany Horda területén, 1278-ból származik, ekkor a ferencesek magyarországi rendtartományának főnöke arról ír III. Miklós pápának (1277–1280), hogy sok társa van a „tatárok” között, de nincs püspök, aki papokat szentelne számukra (Theiner 1859: 337). Ettől kezdve egyre több forrás említi ferencesek jelenlétét az Arany Horda területén, akik ott valamikor a 13. század utolsó harmadában létrehozták a két custódiából, a krímiből (Custodia Gazariae) és szarájiból (Custodia Saraye) álló vikariátusukat (Vicaria Tartariæ Aquilonaris).⁹ A mongolok nagy nyugati hadjárata (1236–1242) előtt már a steppén élő kunok között tevékenykedő domonkosok csak kissé később jelentek meg újból a térségben, szerzeteseik 1298 körül telepedtek meg Kaffában (Richard 1977: 130).

Az Ilhanida Birodalom területén is voltak a ferenceseknek kolostoraik Sivasban (ma Törökország), Szálmászban és Tebrizben (mindkét város ma Iránban). A domonkosok is megjelentek Sivasban és Bagdadban (Irak). A korszakra vonatkozó források szerint a legnagyobb sikereket az a ferences Ioannes de Montecorvino érte el, aki 1289-ben indult el Európából, 1294-ben ért a Mongol Birodalom korabeli fővárosába, Hanbalikba (ma Peking, Kína), ahol templomot építtetett és sokakat megtérített. A megtértek között volt Körgüz (György), az önggütök¹⁰ korábban a Kelet Egyházához tartozó uralkodója is, aki uralkodói központjában templomot építtetett a ferenceseknek (Wyngaert 1929: 345–351). Mikor Montecorvino sikereinek híre elért nyugatra, 1307-ben a pápa kinevezte Hanbalik érsekévé, valamint püspökké szentelt hét másik rendbeli szerzetest, hogy segítsék őt Kínában. Montecorvino fennhatósága kiterjedt a mongolok uralta teljes területre, azaz Kínától Kelet-Európáig (Wadding VI. 1733²: 93–96). XXII. János pápa (1316–1334) azonban 1318. április 1-jén az ilhanidák és a csagataidák uralma alatt álló területeket és Indiát kivette a hanbaliki érsekség alól, és egy másik, domonkosok vezette tartományba rendelte. Az új érsekség központja Szoltánije (ma Iránban) volt, a püspökei pedig többek között Sivasban, Tebrizben és Marágében (ma Iránban) is székeltek. A nyugati keresz-

⁸ Szártakról úgy tudták a nyugati szerzetesek, hogy keresztény (Wyngaert 1929: 168–169, Györfly 1986: 204).

⁹ A vikariátus missziós területen létesített rendtartomány. A középkori ferenceseknél néhány kolostort magában foglaló kisebb rendi körzet, melynek élén *custos* állt.

¹⁰ A mai Mongólia területén élő török nyelvű önggütöket Dzsingisz kán mongoljai hódították meg a 13. században.

ténység földrajzi kiterjedése ezeknek az egyházmegyéknek köszönhetően jelentős mértékben megnövekedett (Jackson 2005: 258–259).

„A hanbaliki érsekséghez tartozó Arany Horda területén több püspökség is létezett: így például Kaffában (ma Feodoszija, Krím félsziget), Tanában (ma Azov, Oroszország), a Volga menti Szarájban¹¹ (a mai Oroszország területén) és Ürgencsben (ma Kunja-Urgencs, Türkmenisztán) is. A szoltánijei érsekséghez tartozó Csagatáj Birodalom területén az Ili felső folyásánál levő Almalikban (ma a Kínához tartozó Ili Kazak Autonóm Tartomány), a kán legfontosabb székhelyén volt egy püspökség 1328-tól, Szamarkand (ma Özbegisztán) pedig, ami a nyugati csagatáj területek fontos központja volt, 1329-ben kapott püspöki rangot. A 14. században a Krímtől a nagyobb kínai kikötővárosokig egy ferences és domonkos rendházakból álló hálózat épült ki a kereskedelmi utak mentén. Maguk a kereskedők is gyakran voltak a szerzeteseknek útítársai, és anyagilag is támogatták tevékenységüket (Jackson 2005: 258–259).

A fent említett püspökségek, érsekségek és kolostorok ellenére a nyugati kereszténység egyre inkább kiszorult a mongol részbirodalmak területéről, melyek többsége az iszlám felé fordult. Az Arany Horda negyedik uralkodója, Berke (1257–1266) ugyan már muszlim volt, de az iszlám csak Özbeg uralkodása idején (1313–1341) lett a birodalom vallása, ami azonban nem jelentette a kereszténység üldözését, de mindenképp háttérbe szorulását eredményezte. Habár a többségében muszlimok lakta Ilhanida Birodalom felett uralkodó Gázán (1295–1304) áttérése az iszlámra valójában csak politikai lépés volt a hatalom megszerzése érdekében, birodalmában a többi vallás (kereszténység, buddhizmus és judaizmus) mégis visszaszorult. Csagatáj és utódainak területén az 1330-as évek végén változott kedvezőtlen irányba a helyzet a keresztények számára, és tört előre egyértelműen az iszlám.¹² Ez utóbbi birodalomban az iszlám előtérbe kerülését egy sor mártírhalál is jelezte, ugyanis a keresztény térítőket már nem védte a vallásokkal szembeni korábbi mongol tolerancia (Jackson 2005: 260). A ferences rendi Paschalis de Victoria az 1338. augusztus 10-én írt levelében még arról számol be, hogy a „szaracénok” egyik városában a mecset előtt több napon keresztül szabadon prédikálhatott a muszlimoknak a Szentlélek tanításairól, és vitatkozhatott velük a Korán tévedéseiről. Nagy valószínűséggel a káni támogatás

¹¹ A 20. században általában Új-Szarajt a mai Carev közelébe, míg Régi-Szarajt a mai Szelitrennoje mellé lokalizálták. Pačkalov (2011: 110–118) szerint ez az elképzelés a numizmatikai leletek alapján tarthatatlan, és úgy véli, hogy Carev közelében Gülüsztán, Szelitrennojénál Új-Szaraj van, az Arany Horda első központja, azaz Régi-Szaraj pedig Krasznij Jamál, a Volga deltájában lehetett.

¹² A négy részbirodalom kánjainak iszlámra való áttéréséről rövid magyar áttekintés (Vásáry 2013: 163–172).

miatt csak 25 nap után léptek fel ellene, azonban ekkor is csak megverték, és hagyták elutazni, így szerencsésen megérkezett Almalikba (Wyngaert 1929: 501–506). A pápa követeként 1338 és 1353 között keleten tartózkodó Ioannes de Marignolli a *Chronicon Bohemiae* c. művében már arról számol be, hogy Armalecban (Almalikban) odaérkezésük előtt egy évvel a város püspöke és másik hat ferences, köztük Paschalis mártírhálált halt, de ennek ellenére Marignolli követsége templomot épített, sokakat megtérített és szabadon prédikálhatott (Wyngaert 1929: 527–528). Az 1370-es években írt *Chronica XXIV Generalium Ordinis Fratrum Minorum* (A kisebb testvérek 24 rendfőnökének krónikája) pedig arról ír, hogy mikor a muszlim vallású Alisoldanus nevű uralkodó (religiosus saracenus, Alisoldani nomine), azaz Ali Halil vagy Ali-Szultán a Csagatáj Birodalom uralkodója (1342) rövid időre megszerezte a hatalmat, azokat a keresztényeket, akik nem tértek át az iszlámra, megölette. Majd ez utóbbi krónika is felsorolja az almaliki rendház mártírjait, köztük Paschalist is (Wyngaert 1929: 510–511).

A TÉRÍTÉS NEHÉZSÉGEI

A források elemzése alapján azonban még abban az időszakban sem voltak valójában a nyugati szerzetesek sikeresek, mikor a különböző mongol uralkodók támogatták őket. Erre utal az is, hogy nem hagytak mély nyomokat a Mongol Birodalom területén élő népek kultúrájában. Ha alaposan szemügyre vesszük, akkor kiderül, hogy Montecorvino sikereit a Kínába hurcolt bizánci keresztény alánok, örmények, valamint a már szintén keresztény – csak annak a Kelet Egyházához köthető ágát követő – önggütök között érte el (Wyngaert 1929: 366). A pápai kúria látszólagos támogatásával alapított térítő püspökségek sorát úgy hozták létre a szerzetesek, hogy a dzsingsizida kánok közül nem sokat térítettek meg. Ugyan az Arany Horda élén álló Toktáról (1291–1312) és családtagjairól több ferences forrás is azt állítja, hogy keresztények lettek, azonban a ferences forrásokban szereplő különböző nevek azonosítása Toktával bizonytalan (DeWeese 1994: 98–99, Richard 1977: 157). Pedig ez a módszer a térítés alapvető lépése lett volna, azaz hogy a megtért uralkodó bírja rá népét az új vallás gyakorlására (Jackson 2005: 256–279). Ezt igazolja a zajtoni (ma Quanzhou, Kína) püspök, Peregrinus de Castillo 1318-ban írott levelének azon része, ahol azt írja, hogy az önggütök királya egy nap alatt több ezret térített meg saját népéből, és ha nem hal meg, akár az egész népét és királyságát sikerült volna Krisztushoz vezetni (Wyngaert 1929: 365).

Kudarcuknak számos oka volt. Ilyen például, hogy túlértékelték az egyes mongol kánfeleségek (katunok) és -fiak, valamint előkelők megtér-

rését.¹³ Némely forrásunk be is ismeri, hogy a „tartárok” nem lettek keresztények nagy számban. Ráadásul a megkeresztelés alapvető, de mégis csupán első foka a keresztényi életnek. Ugyanakkor a térítők túlértékelték a mongolok toleranciáját, és nem vettek tudomást arról, hogy az más vallásokra, így az iszlámra is vonatkozik. A nyugati keresztény térítők pedig kizárólagosságra törekedtek: türelmetlenek voltak más vallások képviselőivel szemben. Nem értették a mongolok viszonyát sem a természetfelettihez. A mongolok számára az isteni támogatás az evilági sikerekben, a hatalomban nyilvánult meg. Így más vallások rítusai és imái nem abban a tekintetben képviseltek értéket, hogy a másvilágon milyen jutalom jár értük, hanem hogy az evilági életben milyen befolyással bírnak. A különböző vallások képviselőivel való együttműködésben a helyi lakosság alávételének biztosítékát látták elsődlegesen, de azért is kapták a kiváltságokat, mert a mongolok szövetségesként tekintettek rájuk a természettel és az ellenséges szellemekkel való napi küzdelemben.¹⁴ Az is oka a sikertelenségnek, hogy a nyugati szerzetesek a mongolok szemében nem képviseltek felsőbbrendű civilizációt (Jackson 2005: 256–279).

Leveleik alapján két akadály is nehezítette a szerzetesek munkáját: az egyik ilyen gyakran visszatérő probléma, hogy kevesen voltak. Emellett nagyon távol voltak az utánpótlást jelentő területektől, ráadásul az utazás sem volt veszélytelen (a hét püspök közül, akiket V. Kelemen (1305–1314) küldött Kínába, négy Indiában halt meg mártírként) (Wyngaert 1929: 376). A másik gond a jó tolmács vagy nyelvismeret hiánya. A szerzetesek ezt az akadályt különböző módon igyekeztek elhárítani: a domonkos rend vezetője, Humbert 1254-ben elrendelte téríteni induló szerzeteseinek a görög, arab, héber nyelvek mellett a különböző „barbárok” nyelveinek elsajátítását. A ferences Raimundus Lullus (1232–1316) ennél is tovább ment, ő azt javasolta, hogy hívjanak ötven mongolt Nyugatra, akik ott nemcsak latinul tanulnának, de szerzeteseket tanítanának saját nyelvükre (Lull 1926: 330–331). Más munkáiban pedig Európa-szerre (Róma, Párizs, Velence, Hispánia, Poroszország és Magyar Királyság) nyelvi központok létrehozását szorgalmazta (Altaner 1931: 122–123). A vienne-i zsinat 1312-ben jóváhagyta a keleti nyelvek tanszékének létrehozá-

¹³ A mongol kánfeleségek jelentőségére a keresztény missziókkal kapcsolatosan (Ryan 1998: 411–421).

¹⁴ Ezt jól illusztrálja egy Rubruknál olvasható történet, amely szerint mikor veszélyes helyen keltek át a nagykán udvara felé tartó utazók, a vezető arra kérte Rubrukot, hogy mondjon olyan imát, ami elriasztja a „démonokat”, amikor pedig a Hiszekegy éneklése közepette sikeresen áthaladtak a mondott helyen, azt kérték, hogy írjon neki olyan lapocskákat, amelyeket fejükre kötve megvédik őket (Wyngaert 1929: 240, Györfly 1986: 278). Hasonlóra utal a szintén Rubruknál olvasható keserű mondat: „Ha hatalmam lett volna rá, hogy csodákat tegyek, miként Mózesnek, talán megalázkodott volna [Möngke nagykán]” (Wyngaert 1929: 300, Györfly 1986: 349).

sát Oxfordban, Párizsban és Bolognában, ez azonban nemcsak kései intézkedésnek bizonyult, de ráadásul a török és mongol nyelvek nem is szerepeltek a tanítandó nyelvek (arab, görög, héber, arámi) között.

A szerzetesek maguk természetesen igyekeztek megtanulni a nyelvet, ahogy lehetőségük adódott rá. Mint például Paschalis de Victoria, aki az 1330-as évek közepén Szaraj városában még azelőtt tanulta meg a „kuman nyelvet és az ujjur írást” (Wadding VII. 1733²: 256, Wyngaert 1929: 503), mielőtt tovább utazott volna a Csagatáj Birodalomba. Azonban nem mindenki tudta elsajátítani a török és mongol nyelveket. Montecorvino azt állítja, hogy maga megfelelő tudást szerzett „a tartár nyelvben és írásban” ahhoz, hogy lefordítsa az Új Testamentumot és a Zsoltárokat (Wyngaert 1929: 350), de a zajtoni püspök, Peregrinus magát és társait úgy írja le 1318-ban, mint akik nagyon tapasztalatlanok a nyelv tanulásában (Wyngaert 1929: 366–367). E téren – a ferences rendi források alapján – a magyar szerzetesek sikeresek voltak társaiknál, úgy tűnik, hogy könnyebben elsajátították az Arany Horda területén használatos lingua francát, a kunok török nyelvét (Bihl–Moule 1923: 109; Bihl–Moule 1924: 67).¹⁵ Ugyancsak az arany hordabeli ferences szerzetesek törekvését bizonyítja a Codex Cumanicus második része, az ún. Hittérítők Könyve. Ez az alkotás a térítés sokkal módszeresebb szemléletére, megközelítésére utal. Ebben a munkában is olvashatók olyan részletek, amelyek külön kiemelik, hogy a térítők milyen fontosnak tartották a nyelvismeretet: „Én örömmel hirdetném nektek Isten ígését, [de] a nyelvet[eket] nem tudom és tolmács nincs. Imádkozzatok érettem Istenhez, hogy adjon nekem annyi értelmet, hogy gyorsan és jól megtanulhassam a nyelvet[eket].” (Drimba 1973: 222–223, Drimba 2000: 118). Nyelvtudás hiányában pedig kénytelenek tolmácsok segítségére támaszkodni még a gyóntatásnál is, de azt hangsúlyozzák, hogy a gyónási titok ugyanúgy köti

¹⁵ A magyar ferences rendi szerzetesek arany hordai tevékenységéről a 13. század utolsó évtizedeiből van tudomásunk. 1278-ban a rend magyarországi provinciális az a pápától, hogy állítsa helyre az elpusztult milikói püspökséget, annak érdekében, hogy legyen püspökük, aki a tatárok között tevékenykedő rendtársait papokká szentelje (Theiner 1859: 337). Egy a Krím félszigeten tevékenykedő szerzetes – akinek Ladislaus neve arra utal, hogy maga is magyar lehetett – 1287-ben írt levele alapján több magyar származású szerzetes jelenlétével számolhatunk az Arany Horda területén működő kolostorokban (Golubovich 1913: 444–445). Meg kell említeni Johanca frátert (frater Johanca hungarus), aki 1320-ban többek között arról tudósít, hogy két magyar és egy angol társával egészen Baskíriáig jutottak térítő útjuk során. Ő is magyar, angol és német szerzetesek küldését kéri a rend vezetőjétől, mert azok könnyebben megtanulják a nyelvet, mint a máshonnan származó társaik (Bihl–Moule 1924: 65–67). Az Arany Horda területén működő magyar ferencesek közül fontos szerepet töltött be Magyarországi Illés (Elias de Hungaria), aki olyan közeli kapcsolatban állt Özbeggel és fiával, Tinibekkel, hogy XII. Benedek (1334–1342) külön levélben ajánlotta a szerzetes figyelmébe a kánhoz küldött követeit, közöttük egy Magyarországi György (Gregorius de Hungaria) nevű is (Wadding 1733²: 218). Özbeg bizalmát a ferences szerzetesben az is bizonyítja, hogy 1340-ben követként küldte Illést a pápához (Wadding 1733²: 228–229). Később, 1343-ban a magyar szerzetes Dzsánibek (1342–1357) követeként járt Avignonban (Wadding 1733²: 290).

a tolmácsot is, mint a gyóntatót: „Ne szégyenkeztek bűneiteket nekem tolmáccsal megvallani, minthogy a nyelvet nem tudom; a tolmács ugyanúgy tartozik a bűnök titokban tartásával, mint az atya.” (Drimba 1973: 248, 250, Drimba 2000: 121). A Codex Cumanicus vallásos és vallási szövegei a nyelvbéli akadályokat voltak hivatottak áthidalni, tartalma joggal nevezhető a térítéshez használt alapszövegek tárházának. Nagy valószínűséggel a Codex Cumanicus fordításait nemcsak a ferencesek használták – akik az 1330-as évekre az Északi Tatór Vikariátus két custodiájában, a krím félszigetiben és a szarajiban 18 kolostorral rendelkeztek –, hanem a domonkosok is, akiknek a területen mindössze két kolostoruk volt.¹⁶ Ismert az is, hogy a domonkosok kaffai kolostorában 1332-ben nyelviskola működött a téríteni érkező domonkosok számára (Reichert 1899: 220). Így az is elképzelhető, hogy más fordítások is léteztek. Ha a nyugati kereszténység nem is érte el a várt sikert, azaz a dzsingiszida uralkodók és maguk a mongolok, illetve az általuk meghódított népcsoportok nem is lettek keresztények nagy számban, a gyakran életük kockáztatásával járó térítést vállaló ferences és domonkos szerzeteseknek sokat köszönhetünk. Többek között útjaikról készült beszámolóikból, leveleikből képet alkothatunk a világtörténelem legnagyobb birodalmáról, de nekik köszönhető az egyik legértékesebb középkori török nyelvemlék, a Codex Cumanicus is.

CODEX CUMANICUS

A Codex Cumanicus, azaz kun kódex, a 13–14. századi kelet-európai keresztény térítés forrásai között egyedi helyet foglal el, mivel csupán ezt jegyezték le a megtérítendő nép saját nyelvén. A turkológia számára is kiemelkedő forrásértékkel bír, ugyanis ez a legnagyobb középkori török nyelvű szövegkorpusz, amely latin írással készült. Mikor a keresztény térítés kapcsán a Codex Cumanicusról beszélünk, szem előtt kell tartani

¹⁶ Az 1320–1330 közötti időszakra datálható levélben szereplő kolostorok jegyzékére, lásd: Golubovich 1913: 72.

azt, hogy a kódex anyaga rendkívül összetett, és nem minden részében kapcsolódik a Kelet-Európában tevékenykedő szerzetesek munkájához.¹⁷

A KÉZIRAT

A kódex egyetlen fennmaradt kézirata ma Velencében található.¹⁸ Maga a Codex Cumanicus elnevezés nem a mű eredeti címe és nem is középkori eredetű, hanem a 19. századból származik, a munka első kiadójától, gróf Kuun Gézától. Kodikológiai szempontból¹⁹ a kódex 3 fasciculusból áll, amelyek összesen 82 fóliót tartalmaznak (Györffy 1942: 1–3), a kézirat azonban tartalmi szempontból több részre osztható.

Az első két fasciculust (1r–55v) a turkológiában *Tolmácsok* könyveként vagy olasz részként is említik (CCI), anyagát egy latin–perzsa–kun szótár és az ahhoz tartozó nyelvtani paradigmák teszik ki. A szótár szerkesztői a feljegyzett anyagot alfabetikus és tematikus egységbe rendezték. A kódexen végzett különböző vizsgálatok, valamint tartalmi szempontok alapján ezt a részt a 14. század elejére, feltehetően az 1320–1330 közötti időszakra datálják (Drimba 1981: 396).²⁰ A *Tolmácsok* könyvének fennmaradt példánya másolat, az invocatióban megjelölt dátum, azaz 1330 lehet a másolás megkezdésének időpontja. A glosszában gyakran felbukkanó vulgáris latin szavak arra mutatnak, hogy a szótár szerkesztői itáliai származásúak lehettek, nagy valószínűséggel genovai vagy velencei telepések. A kutatás többszöri sikertelen kísérlettel próbálta meghatározni a szótár

¹⁷ A kézirat publikálása óta eltelt százhusz évben a Codex Cumanicusszal kapcsolatos kutatásoknak köszönhetően könyvtámyi irodalom áll a rendelkezésünkre, ezekben számos részkérdést tárgyaltak, ezért ezen a helyen csak a legfontosabb munkákat említjük. A kódex első közlője Kuun Géza volt (1880, reprintje 1981), ezt követik Grønbech facsimile (1936) és Drimba kritikai kiadásai (2000), az utóbbi jelenleg a rendelkezésünkre álló legjobb munka. A szintaktikai és morfológiai szempontú feldolgozásai közül jelentősebb cikkek, monográfiák von Gabain (1959) és Drimba (1973). A *Tolmácsok* könyvének perzsa nyelvű anyagának kutatását Monchi-Zadeh (1969) és Bodrogligeti (1971) végezte el. A *Térítők* könyvének találós kérdéseit monografikusan Tietze (1966) tárgyalta. A vallásos szövegek teljes feldolgozása még várat magára, a jelentősebb tanulmányokra vonatkozóan a legjobb bibliográfiát Drimba kritikai kiadása hozza (Drima 2000: 151–154). A kutatástörténeti és részletkérdéseket is érintő tanulmányok közül Golden (1992), Ligeti (1985), Stojanow (2005) és Vásáry (2005) munkáját érdemes kiemelni.

¹⁸ Biblioteca Nazionale Marciana *Mss. Lat. 549/1597* jelzet alatt.

¹⁹ A legjelentősebb kodikológia vizsgálatokra, lásd: Györffy 1942 és Drüll 1979.

²⁰ A kódex első részének, azaz a *Tolmácsok* könyvének datálását a korábbi szakirodalom az 1292–1296 közötti évekre teszi. Kuun kiadásában az első fólión található dátumot 1303-nak (MCCCIII) olvasta. A kutatás a szótárban lejegyzett keresztény és muszlim hónapnevek összevetésével kísérlete meg az eredeti példány lejegyzésének idejét kimutatni, amelyet a legtöbben az 1292–1295 közötti időszakra állapítottak meg (Ligeti 1985: 6–8). Drimba újabb datálási kísérletében – genovai paleográfiai gyakorlatra hivatkozva – meggyőzően értelt az MCCCXXX (1330) olvasat mellett.

pontos keletkezési helyét. A Krim félsziget genovai kereskedővárosain kívül a Don folyó torkolatánál fekvő velencei kereskedelmi lerakat Tana (ma Azov, Oroszország) is szóba került, ahol az itáliai kereskedők a kun és perzsa nyelvet egyaránt használták (Ligeti 1985: 46). A szótár – annak ellenére, hogy tartalmaz vallási terminusokat és vallással kapcsolatos tematikus egységet (35v *Nomina Rerum que pertinent Deo et ad seruiendum ey*) – elsősorban kereskedelmi célokat szolgálhatott (Ligeti 1985: 8–9).

A kódex harmadik fasciculusa 56r–82v tartalmi szempontokból tagoltabb, mint az előző kettő. Kun–német,²¹ latin–kun szójegyzékek, latin nyelvű kun leíró nyelvtan, olasz dialektusban íródott versek, kun nyelvű találós kérdések egyaránt olvashatóak benne, továbbá a térítéshez használt szövegeket is ebben a részben jegyezték le. A szakirodalomban ezt a második részt nevezik a szószedetek után német résznek (CCG), vagy a vallásos és vallási szövegek miatt *Térítőők könyvének*.

A kódexnek ez a része a papirologiai kutatások alapján későbbi, mint a *Tolmácsok könyve*, az 1350-es évekre datálható. Keletkezési helyére vonatkozóan csak feltételezések vannak, a kutatók elsősorban Szaraj (a Volga középső folyása), az Arany Horda fővárosa melletti Szent János kolostorra gondolnak (Ligeti 1985: 8).

A kéziratok későbbi sorsáról kevés információval rendelkezünk. A *Tolmácsok könyve* feltehetően a térítő szerzetesekhez került, akik ezekbe a részekbe további bejegyzéseket tettek. Nem ismert, hogy a két kézirat mikor és milyen körülmények között került Velencébe, azonban annyi bizonyos, hogy a 18. században kötötték egybe a három fasciculust. Jelzés értékű, hogy a két részben a nyelv megnevezésére különböző terminusokat használtak: a *Tolmácsok könyvében* még a *cumanicus*, azaz a ‘kun nyelv’ elnevezés olvasható, míg a *Térítőők könyvében* a *tatarča* ‘tatárul’ illetve a *tatar tili* ‘tatár nyelv’ szerepel.²²

²¹ A német nyelvű glosszákat Drüll vizsgálta részletesen (Drüll 1979: 92–128) és arra jutott, hogy a lejegyzőik kevés kivételtől eltekintve középfelnémet nyelvjárást tükröző nyelvet használtak, annak is keleti dialektusát (Drüll 1979: 94, 105). A glosszák valószínűleg mindennapi tevékenységeket rögzítettek (kereskedelmi alku megkötése, mezőgazdasági munka, stb.), amelyeknek a lejegyzője szem és fültanúja volt és a hallottakat rögtön le is írta (Schnyder 2005: 153–161).

²² A 14. században a Krim félsziget, illetve Tana város latin és olasz nyelvű okleveleiben is megjelenik mind a két változat. Özbeg kán 1333-as tanai velenceieknek adott kereskedelmi privilégiumának latin nyelven fennmaradt fordításában „... *transtuli... de cumanico in latinum*” szerepel (Mas-Latrie 1868: 584, Grigor’ev–Grigor’ev 2002: 28). Egy 1387-es oklevélben pedig „*lingua tartarica*” olvasható (Kuun 1873: 34). A tatár nyelv alatt nem a mai tatár nyelveket kell érteni, hanem a 14. századi arany hordai népesség által beszélt nyelvváltozatot.

A TÉRÍTŐK KÖNYVE

A *Térítők könyvének* anyaga nem csupán a térítők munkájához szükséges vallásos, illetve vallási szövegeket tartalmaz. Két folión kun nyelvű találós kérdések is találhatóak (60r–v), amelyek Ligeti feltételezési szerint valamilyen másik anyagból kerültek át a Codex Cumanicusba (Ligeti 1985: 41). A szövegeket nem előre meghatározott elvek szerint szerkesztették egybe, legalábbis erről árulkodnak az egymás után következő telezsúfolt majd üresen hagyott oldalak. A vallásos szövegek – az elrendezésükben – másolás útján kerülhettek bele a kódexbe.

A keresztény szövegek tartalmukat tekintve egészen változatosak. Találunk közöttük olyanokat, amelyek bibliai történeteket foglalnak össze (Lukács evangéliumának részletei; 61v 1–11), az apostolok és egyházatyák tanaiból részleteket (Pál, János, Jeromos, Ambrus; 62v–63v), prédikáláshoz használt anyagokat (61r–62r) és természetesen a vallás alapteteleit, leggyakoribb imáit (a Niceai Hitvallást; 74v, a Miatyánkot és az Angyali üdvözlést (Üdvözlégy); 63v 27–35) és parancsolatait összefoglaló szövegeket (a Tíz parancsolatot és a hét fő bűnt; 66v), valamint a korszak kedvelt himnuszait is.

A Codex Cumanicus kutatása magyar vonatkozásban is hozhat érdekes eredményeket. Ahogyan a fenti fejezetben is olvasható, a magyar térítők élen jártak a tatár nyelv elsajátításában. Ez nem csak azzal magyarázható, hogy mindkét nyelv az agglutináló nyelvekhez tartozik, hanem azzal is, hogy a Magyar Királyság területén nagyszámú kun lakosság élt, ennek következtében egyrészt már a nyelv ismeretében indulhattak útnak a szerzetesek, másrészt a Magyar Királyságban megtért kunok közül is téríthettek az Arany Horda területén. Magyar jelenlétről árulkodhat a szövegekben is felbukkanó *pap* szó, amely – bár nem magyar eredetű – csak a magyarban hangzik így. A himnuszokban fellelhető, ‘anyaméh’ jelentésű *tärmä* (magyar *terem*) szó is utalhat magyar szerzetesek jelenlétére és közreműködésére.²³ A magyarok jelenléte a térítők között kétségtelen, a Codex Cumanicus összeállításában játszott szerepüket illetően további átfogó kutatásokra van szükség.

²³ A *tärmä* szó csak török és magyar nyelvű szövegekben fordul elő ‘anyaméh’ jelentésben. Erre vonatkozóan, lásd: Ligeti 1986: 275–276 illetve Róna-Tas-Berta 2011: 901–903.

SZEMELVÉNYEK A CODEX CUMANICUS SZÖVEGEIBŐL

A *Térítőskönyvből* a vallási tárgyú szövegek közül a következőket adjuk közre:²⁴ a gyónás szövege (a), Lukács evangéliumának részlete (b), az Úr körülmetélésének ünnepén mondott prédikáció (c), Vízkereszt napi prédikáció (d), parabola a leprásról (e), próféták, apostolok és egyházatyák szövegeiből kivonatok (f) és a Hiszekegy fordítása (g).

(KCCa)²⁵

(1) yügüniz oġlanlarım, aytıñiz kensi yazıqıñiznı yazuqlımen bāy tñrigā arı maryam qatunga arı fransqa arı petrus arı paulusqa daġı barča arılargā sā tın ata yazuqluturmān körgānimdān ešitgānimden tutgānimdan artux yegānimdān artux iĉgānimden (5) astru ulu yazuqluturmān mānim yaman iślārimdān yaman saġınĉim-dan sözümdān yaman ärkimdān yaman iślāmākimdān neĉik mān yazıq ettim alay aytırmān bāy tñrigā yalbarurmān maryam qatunga arı fransqa barča arılargā māniñ üĉün yalbarsınlar bāy tñrigā māniñ yazuqımdan yarlıġasın sen tın atam bāy tñgri (10) ärki bilā mānim yazuqımdan bošatqıl

(1)Térdeljete le fiaim és mondjátok saját bűneiteket: bűnös vagyok az Úr Istennel szemben, Szent Mária nagyasszonnyal szemben,²⁶ Szent Ferencsel, Szent Péterrel és Pállal szemben és minden szentekkel szemben, veled szemben, lelkiatyá.²⁷ Bűnös vagyok *abban*, amit láttam, amit hallottam, magatartásomban, *abban*, hogy sokat ettem, hogy sokat ittam. (5) Igen nagy bűnös vagyok rossz dolgaimban, rossz gondolatomban, szavamban, rossz szándékomban, rossz cselekedeteimben. Ahogyan a bűnt elkövettem, úgy mondom meg az Úr Istennek. Könyörgök Mária nagyasszonyhoz, Szent Ferenchez, minden szentekhez, hogy könyörögjenek értem az Úr Istenhez, *hogy* bűnömön megkönyörüljön. Te, lelkiatyám az Úr Isten (10) hatalma által bűneimet bocsásd meg!

²⁴ Ezeket a szövegeket tudományos átirással és fordítással szintén közreadja Radloff 1887, Drimba 1973: 195–329, Garkavec 2007: 79–118. A Codex Cumanicus egyéb, magyar nyelvre lefordított szövegeit, lásd Kakuk et al. 1985: 333–341.

²⁵ Eredeti szöveg: 61r 1–10.

²⁶ Lehetséges olvasatok *Mariam, Maryam*. A *Maryam* olvasat mellett szól egyrészt az, hogy a Codex Cumanicusban azokat a bibliai neveket, amelyek a koráni hagyományban is jelen vannak, mind arab alakjukban jegyezték le (pl. *Davud, Jusuf, mišixa* vagy *mišixa* ‘messiás’) másrészt, hogy a latin formában álló nevek (*Petrus, Paulus, Christus, Augustin*) mind alanyesetben állnak, a *Mariam* pedig latin tárgy esetben állna, holott annak használatát semmi sem indokolja.

²⁷ A „*tın ata*” szóösszetétel (a *tın* ‘lélek’ és *ata* ‘atya’ szavakból) itt ‘lelkiatyá’ jelentésű. Meg kell jegyezni, hogy ebben a formában hibás a szóalak, mivel *tın atası* lenne helyes. Hogy nem másolási hibáról van szó, jelzi a tény, hogy két alkalommal is nyelvtanilag helytelenül írták le a szót.

(KCCb)²⁸

(1) arī lukas aytīr ebangelim ičindä nečik bugün qačan kristus toğdı kälđi frištä yišda aytı kütövčigä kim qoylar kütär edi män tanıqlatırmän sizgä ulu sövünč kim bugün toğdı barča elni qutqardaçı ol bolğay sizgä nišan barıñız betlemgä anda tap (5) ğaysız toğırğan oğlan čüpräkkä čulğanmıš dağı bičanliqqa qoyulmuş qačan ol sözni aytı frištä kütövčigä täñriniñ yarıqlıçı yarıttı anlarnı anda ulu čari köründi friştalär ırlarlar, övärlär edi täñrini alay aytırlar edi šügür barčadan bäyik täñrigä dağı yerdä bazlıχ ägi köñülni kišigä kim ägi (10) köñül ägi ärk kündä tutsa ol bolušsun bisgä ata dağı oğul dağı arı tın

(1) Szent Lukács mondja az evangéliumban: Ma, amikor Krisztus született, eljött az angyal a pusztába, s azt mondta a pásztoroknak, akik juhokat őriztek: Én tanúságot teszek nektek a nagy örömről, hogy megszületett ma az, aki minden népet meg fog váltani. Az legyen számotokra jel: menjetek Betlehembe, ott találjátok meg (5) az újszülött fiút rongyokba csavarva és jászolba fektetve! Mikor az angyal ezeket a szavakat mondta a pásztoroknak, Isten fényessége megvilágította őket. Akkor hatalmas *mennyei* sereg jelent meg. Az angyalok énekeltek, dicsérték Istent, így szóltak: Hála a mindenkéül magasságosabb Istennek és a földön békeesség a jó szívű embernek! Hogy a jó (10) szívet és jó szándékot *minden* nap megtartsuk, segítsen bennünket az Atya, a Fiú és a Szentlélek!

(KCCc)²⁹

(1) bugün säkizinči kün ağırlalıq nečik bäyimiz täñri arı qız mariamdan toğdı bugün aytıldı anıñ alğıšlı atı barčadan üstün barčadan küčlü barčadan tatlı yesus kristus bitik tilinčä tatarča qutqardaçı ol kärtirir barča elni qutqar (5) daçı kim ol atını köñüldä tutar kerti köñül bilä sövär bizim tügänmäz tirilik bizim

(1) Ünnepeľjük meg ma a nyolcadik napját *annak*, hogy Urunk Isten Szent Szüz Máriától megszületett. Ma hangzott el az ő áldott neve, *mindenek* felett álló, mindennél hatalmasabb, mindentől édesebb: Jézus Krisztus az Írás nyelvén, tatáruľ Megváltó, *mert* ő hozza el minden népnek (5) a megváltást. Aki az ő nevét

²⁸ Eredeti szöveg: 61v 1–11.

²⁹ Eredeti szöveg: 1v 22–30.

tüganmäz ägilik ol at ičindä ta-
parbiz kim ol atıñi biz ağırlasaq
sövsäk köñüldä tutsaq neçik täñri
sövärdäğä bizim janımuzğa yaqşı
ol boluşsun bizgä ata amen täñri
bersin kensi bazluşın

szívében tartja, teljes szívéből
szereti, végtelen életünk és vég-
telen jóságunk abban a névben
találjuk. Ünnepelejük meg hát az
ő nevét, szeressük őt, tartsuk meg
szívünkben, ahogy Isten szeret
bennünket és jó a mi lelkünkhez,
Isten segítsen bennünket! Ámen!
Isten adja saját békességét!

(KCCd)³⁰

(1) bugün ağırlalıq ol ulu küni
neçik ol yulduz köründi күn
toğuşı ol üç ɣanğa ol yulduz neçik
bir oğlan bigäw edi baş üstündä
altun ɣaç astrı yarıq bar edi ol oğ-
lan alay ayttı alarğa: Käliz terçä
(5) mänim artumça juhut yerinä
anda tapğaysız yanı ɣan toğurmış
kimni siz izdärsiz andan yulduz
ilgäri bardı alar artunça yeroso-
limgä degri bardı ol üç ɣan alay
sordular herodes ɣannı ɣayda tur
ol kim toğdı juhutlar ɣanı biz anıñ
yulduzun kördük ol күn toğuşı
anıñ üçün kældik (10) ol ɣanğa
täyişmägä körgüzdilär kim alarğa
kim kristus betlemdä toğğay
burun alay aytıldı peygamberdän
qačan čıqtılar yerusalemdän ol
yulduz köründi bardı ilgäri aña
degri ol öwgä qayda kristus yatır
edi turdu ol öw üstündä qačan
kördilär ol yulduznı ulu sövünç
sövündilär kirdilär (15) ol ewgä
taptılar ol oğlan kensi anası bilä
arı qız mariam yügündilär yalbar-

(1) Ünnepelejük meg ma azt az ün-
nepet [tkp. nagy napot], mikor az
a csillag megjelent keleten annak
a három királynak. A csillag egy
fiúhoz volt hasonlatos. Feje felett
arany kereszt *volt és* igen fényes
volt. A fiú így szólt hozzájuk: Gyer-
tek gyorsan (5) utánam a zsidók
földjére! Találjátok meg az újszül-
ött királyt, akit kerestek! Onnan
előre indult a csillag. Ők pedig
utána, Jeruzsálem irányába men-
tek. A három király *így* kérdezte
Heródes királyt: Hol van ő, aki szü-
letett, a zsidók királya? Láttuk az ő
csillagát keleten, azért jöttünk, (10)
hogy annak a királynak hódoljunk.
Mutatták nekik, hogy Krisztus Bet-
lehemben fog megszületni – koráb-
ban így szóltak a próféták. Mikor
kiértek Jeruzsálemből, az a csillag
újra feltűnt, haladt arrafelé, ahhoz a
házhoz, ahol Krisztus feküdt, meg-
állt a ház felett. Mikor meglátták a
csillagot, nagy örömmel örvendtek.
Bementek (15) a házba, megtalál-

³⁰ Eredeti szöveg: 61v 31–62r 9.

dilär yesusğa baš urdilär täyiš-
dilär altun miron timean

(KCCe)³¹

1) kristus alay ayttı kelepenlärgä baruñiz körünüñiz papazlarğa ol sözni kristus bugün aytır barça yazuqlılarğa kim kerti kelepenlär täñri alında igränmädi kişi kelependän neçik täñri igränir dağı frištälär yazuqlı kişidän neme yoğ (5) dünä üstindä neçik yaman sasır neçik sasır yazuqlı jan täñri alında ol nišan taparbiz bitik içindä bir kez bir algışlı kişi yolğa baradı bir frištä anıñ bilä bardı azam bolup qačan yoldan barırlar idi utru bir kişi yoluñtu yägit dağı astrı körkli kişi qačan frištä anı ıraxtı kördi burnun tumaladı (10) yoldan ıraq qaçtı qačan ol kişi aştı ol frištä ekinçi kälđi ol kişi qatında andan soñra bir kelepen kişi kälđi astrı murdar sasıdı ol algışlı kişi qačan kördi ol kelepenni yoldan qaçtı ol frištä sövünüp qarşı bardı öpti kuçtı ol kelepenni aştı ol algışlı kişi ekinçi kälđi yolğa frištä (15) qatında ol kişi sözlädi frištägä ne kişisän burun kälđi körkli yägit kişi sän burnuñ tumaladıñ yoldan qaçtıñ qačan bir mudar sası kişi kelepen kälđi sän qarşı bardıñ öptiñ kuçtıñ andan frištä ayttı ol algışlı kişigä ol kör-

tık a fiút az ó anyával, Szent Szűz Máriával, letérdeltek, könyörögtek Jézushoz, imádták, hódoltak neki arannyal, mirhával és tömjénnel.

(1) Krisztus így szólt a leprásokhoz: Menjetek és mutakozzatok a papok előtt! Krisztus ezt a szót ma minden bűnösnek mondja, akik Isten előtt valóban leprások. Nem undorodik úgy ember a leprástól, mint ahogyan Isten és az angyalok undorodnak a bűnös embertől. Nincs semmi (5) a föld színén, ami úgy büzlök, mint ahogyan a bűnös lélek büzlök Isten előtt. Azt a jelet az Írásban is megtaláljuk: Egy alkalommal egy áldott ember útra kelt, s emberré válva egy angyal is vele tartott. Mikor az úton haladtak, szembe jött egy ember, ifjú és igen szép ember. Mikor az angyal a távolból meglátta, befogta az orrát, (10) és az úttól eltávolodott, elfutott. Mikor az ember elhaladt, az angyal másodszor is visszatért az ember mellé. Ezután egy leprás ember jött, igen büzlő ember. Mikor az áldott ember meglátta a leprást, kitért az útból. Az angyal megörült, elé ment, megcsókolta, megölelte azt a leprást. Az áldott ember másodszor is visszatért az útra, az angyal (15) mellé. Az ember megszólította az angyalt: „Milyen ember vagy te? Az előbb, mikor jött az a szép ifjú, te befogtad

³¹ Eredeti szöveg: 62V 1–24.

kli kiši kim sän körđiñ ol kendi yazuqıñdan (20) astrı yaman sasır anıñ janı tãñri alında köptän öldi ol et üstündä kelepen anıñ janı astrı arıtur dağı yaqşı yıyır tãñri alında män azam de dölmän män frıštämän anıñ üçün kãldim körgüzmä sağa neçik sasır yazuqlı jan tãñri alında qaçan frıštä ol sözni ayttı ançaq körünmädi

az orrod, kitértél az útból, mikor a rothadt, búzló ember, a leprás jött, te elé mentél, megcsókoltad, megölelted.” Akkor *ezt* mondta az angyal az áldott embernek: „Az a szép ember, akit láttál, az saját bűneitől (20) felette búzlik, az ő lelke Isten előtt már rég halott. És az, *akinek* a húsa felettébb leprás, annak a lelke igen szent, és ő jól illatozik Isten előtt. Én pedig nem vagyok ember, én angyal vagyok. Azért jöttem, hogy megmutassam neked, hogyan búzlik a bűnös lélek Isten előtt.” Ahogy az angyal elmondta ezeket a szavakat már nem *is* látszott.

(KCCF)³²

(1) arı paulus alay aytır qaçan kiši kensi ağızi bilä yazuñın aytsa andan janı arı dağı alğışlı bolğay tetik salomon alay aytır kim öz yazuñın yaşırsa alay bilıñiz kim ol tãñri yoluna anıqlanmaz kim kensi yazuñın aytsa aytğandan soñra (5) qoysa tãñri anı yarlığagay äğär biz aytsaq yazuqsuzbiz kensimizni aldarbiz dağı kertilik bizdä yoqtur äğär biz yazuqımızni kerti köñül bilä aytsaq kim tãñri önündä ol turur tãñri küçlüdür dağı yarlığançlıdur bizim yazuqumuz boşatma dağı barça yamandan arıtma

(1) Szent Pál így mondja: Az az ember, aki bűneit saját szájával vallja meg, annak lelke szent és áldott legyen!

Bölcs Salamon így mondja: Aki saját bűnét elrejtí – tudjátok meg – az nem áll készen Isten útjára. Aki bűneit megvallja, megvallás után (5) megbánja, azon Isten megkönyörül.

Ha azt mondjuk: „Mi büntelnek vagyunk”, magunkat csapjuk be, és nincs igazunk. Ha bűneinket igaz szívből megvalljuk, és aki Isten színe előtt áll, Isten hatalmas és könyörületes, hogy megbocsássa bűneinket és minden rossztól megtisztítson.

³² Eredeti szöveg: 62v 25–63r 25.

(10) yeronimus yazuxın aytmasa dağı yuq tutmasa kim esä bolmağay arı

arı ambrosius aytır neçik yara yaxşı bolmaz içindän tämäri çiqmayınça alay yazuqlı jan saw bolmaz arınmaz yazuqlı çiqmayınça way sän yazuqlı kişi kim sän yazuqunı bu dünyadä bir kişidän (15) yaşırsän yaqşı bilirsän kim ol jehanda yaşınmazsän uyalursän bir kişigä kensi yazqıñ aytmağa anda ne uyat bolğay saña ol köni yargıçı alında qayda yazuxıñ eşıtkäylär köktägilär tamuğdağılar anda bolğay saña ulu uyat dağı kerti uyat dağı ölüm uyat ol uyat (20) neme dä boluşmağay saña ärkli ärksiz tamuqqa bargaysiz

arı augustin alay aytır yazuqlı kişi kim tilär kensi yazuxın aytma neçik täñri tilär dağı säniñ janıñ arıñğay aña kerek tört neme burun qayğırmaq käräk kerti köñül bilä kensi yazuxıñ üçün ekinçi tiliñ bilä aytmağa (25) üçünçi ärkiñ bilä yazuxıñ qoymağa törtünçi ne kim ata aytır yuwaqun tutmağa ambrosius yaxşıraxtur bu dünyada ärki bilä yazuxın aytmağa tamuğa dağın kerti yarguda küç bilä aytqınça kim bu jehanda yazuxın kächiktirsä tamuğa höküm urmağ bilä aytırğay ol aña neme de boluşmağay (30) sän ağırxı kişi qačan yarañı häkimgä aytmasa, neçik saw bolğaysän anıñ üçün aytıl ataga kim säniñ janıñğa häkim säniñ ağırxıñ säniñ ya-

(10) Jeromos: Aki bünét nem vallja meg, és feloldozást nem nyer, az nem lesz tiszta.

Szent Ambrus *így* mondja: Ahogyan a seb sem javul, amíg a genny nem távozik belőle, úgy addig a bűnös lélek sem lesz egészséges, nem tisztul meg, míg büne nem távozik. Ó, te bűnös ember, aki bűnödöt ezen a világon egy ember elől is (15) elhallgatod! Jól tudod, hogy a másvilágon nem hallgathatod el. Szégyenkezel egy embernek saját bűneid megvallani, *hát* mi szégyened lesz *akkor* az igaz bíró előtt, mikor a mennyekiek és a pokolbeliek bűnöd hallják?! Akkor lesz nagy szégyened, igaz szégyened és halálos szégyened! Az a szégyen neked (20) *már semmit* sem fog segíteni, akarva akaratlanul a pokolba fogtok (sic!) menni!

Szent Ágoston *így* mondja: A bűnös ember, aki meg akarja vallani saját bűneit, ahogy Isten akarja, és hogy a lelked megtisztuljon, négy dolog kell: először meg kell bánni tiszta szívedből a bűneidet; másodsor szóval meg kell vallani; (25) harmadszor önként meg kell bánnod; negyedszer, amit az atya mond, azt meg kell tartanod.

Ambrus *így* szólt: Jobb ezen a világon *az embernek* bűnét önként megvallani, mint a pokolban és az igaz bíró előtt kényszerrel. Aki ezen a világon bűnét elhallgatja, *az* a pokolban az ítélet erejével [tkp. az ítélet ütésével] fogja *azt* megvallani. Annak *már semmi* sem fog segíteni. (30) Te beteg ember, ha az orvosnak sebedet

zuxiŋ uyalmaniz maŋa yazuxiŋiz
aytma tolmaç bilä qaçan män til
bilmäm ol tolmaç andi borçlutur
ol yazuxni yaşirma neçik ata
kim täŋridän qorxa (35) dađi
kim köŋül bilä burun sađişlasa
neçik uyat bolğay kim anı burun
sađişlasa ol uyalmaz tolmaç bilä
yazuxun aytmağa kälir aynada
aytiŋiz kensi yazuxuŋizni kim
aytmasa birsi aynada män tilämän
eşitmä barça kişi borçlutur oruç-
ta yazuxni aytma dađi tumalama
kim här yilda anı etmäsä ol (40)
täŋridän dađi papdan qarđişludur

nem feded fel, hát hogyan gyógyulsz
meg? Ezért mond el az atyának – aki
lelked orvosá – tulajdon betegséged,
tulajdon bűnöd! Ne szégyenkezzek
előttem bűneiteket tolmáccsal
megvallani, minthogy a nyelvet nem
tudom, a tolmács ugyanúgy tartozik
a bűnök eltitkolásával, mint az atya.
Ha valaki féli az Istent, (35) és szí-
vével előre gondolkozik, mi szégyen
van abban? Aki előre gondolkozik,
az nem szégyelli tolmáccsal elmon-
dani bűneit. Jöjjetek pénteken és
valljátok meg saját bűneiteket. Aki
nem mondaná *most*, meghallgatom
nagy pénteken. A böjt alatt minden
ember köteles a bűneit megvallani és
eltaszítani [tkp. elnyomni]. Aki nem
teszi azt minden évben, az (40) Isten
és pap által *is* átkozott lesz.

(KCCg)³³

(1) İnanirmän barçağa ärkli ata
täŋrigä kökni yerni barça körü-
nür körünmäzni yarattı däy. dađi
bir bäyimiz yesus kristusğa täŋri-
niŋ yalguz tüğan owlı dep kim
barça zamanlardan burun atadan
tuwup turur täŋri täŋridiŋ yarıx
yarıx (5) tan çin täŋri çin täŋridän
etilmäy atağa tözdäş tuwup turur
andan ulam bar barça bolğanturur
kim biz azamlar üçün dađin bi-
zim oŋimiz üçün kökdän enip ari
tından ulam erdän ana mariam-
dan ten alıp kişi bolupturur pont

Hiszek a mindenható Atyaisten-
ben, mint abban, aki az eget és a
földet, minden láthatót és láthatat-
lant teremtette. És hiszek urunk-
ban, Jézus Krisztusban, Isten egy-
szülött fiában, aki az idők előtt az
Atyától született. Isten az Istentől,
világosság a világosságtól (5), igaz
Isten az igaz Istentől. Nem teremt-
mény, az Atyával egylényegű, ál-
tala lett minden létező. Aki értünk,
emberekért továbbá üdvünkért
leereszkedett a mennyből, a Szent-
lélek által Szűzanya Máriától testet

³³ Eredeti szöveg: 74v.

pilat yargulap xačqa kārilmış qın körüp kōmülüp turur (10) basa ücünçi kündä ölümdän qoptı bitüwlar aytqanča kökgä ađınmıř atanıñ oñında olturup turur yänä haybat bilä kälmäk turur tirilärni öülärni yargulama xanlıxıñıñ uçu bolmağay basa inanırmän tirgizgiçi bäy arı tıñga kim ata owuldan önä durur añar ata owul bilä bir mänüdəř (15) täñri dep övünçli tabunmaqımız kāräk turur büğülärdän ulam ol sözlöp turur basa inanırmän bir arı katolik dađı apostolik klisegä künärmän bir baptisma dep yazıqlarñıñ bořatmađına küyüp turuptırmän öülärñiñ qopmaqlıqın dađı mänü tirilikni amin

öltött, emberré lett. Poncius Pilátus ítéletére keresztre feszítették, kínt szenvedett és eltemették. (10) De harmadnap feltámadott a halálból, ahogy az írások mondják. Felemelkedett a mennybe [tkp. égbe], és az Atya jobbján ül. Dicsőséggel újra eljön élöket és holtakat ítélni, uralmának nem lesz vége. És hiszek az éltető Úr Szentlélekben, aki az Atya és Fiú előtt van. Őt, mint aki társ az Atyával és Fiúval az örökkévalóságban (15) dicsérettel tisztelnünk kell – ezt állítják a próféták. És hiszek az egy, szent katolikus és apostoli egyházban. Elismerem a keresztséget a bűnök bocsánatára. Vallom a holtak feltámadását és az örök életet. Ámen.

Felhasznált irodalom

- Acta Sanc. I.: *Acta Sanctorum Augusti Ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium Monumentis, fervata primigenia veterum. Scriptorum phrasi. Collecta, digesta, commentariisque et observationibus illustrata* a J. B. Sollerio, J. Pinio, G. Cupero, P. Boschio. Antverpiae. 1733.
- Altaner, B. (1931): Sprachstudien und Sprachkenntnisse im Dienste der Mission des 13. und 14. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* 21. 113–136.
- Bihl, M.–Moule, A.C. (1923): De duabus epistolis fratrum minorum. *Archivum Franciscanum Historicum* 16. 89–112.
- Bihl, M.–Moule, A. C. (1924): Tria nova documenta de missionibus fr. min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. *Archivum Franciscanum Historicum* 17. 55–71.
- Bodrogligeti, A. (1971): *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. Budapest.
- DeWeese, D. (1994): *Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*. Pennsylvania.
- Dickens, M. (2010): Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks. *Journal of the Royal Asiatic Society* 20. 117–139.
- Dörrie, H. (1956): *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und*

- der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren.* Göttingen.
- Drimba, V. (1973): *Syntaxe Comane.* Leiden.
- Drimba, V. (1981): Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus. *Oriens* 27–28. 388–404.
- Drimba, V. (2000): *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés.* Bucarest.
- Drüll, D. (1979): *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung.* Stuttgart.
- Ferent, I. (1981): *A kunok és püspökségük.* Ford. Domokos P.P. Budapest.
- Gabain, A. von (1959): Die Sprache des Codex Cumanicus. In: Deny, J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Wiesbaden. 46–73.
- Garkavec, A. (2007) *Кыпчакское пис'меное наследие II. Памятники духовой культуры.* Almaty.
- Gillman, I.–Klimkeit, H. J. (1999): *Christians in Asia before 1500.* Ann Arbor.
- Golden, P. B. (1992): Codex Cumanicus. In: Paksoy, H. B. (ed.) *Central Asian Monuments.* Istanbul. 29–51.
- Golubovich, G. (1913): *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano.* Vol. II. Firenze.
- Grigor'ev, A. P.–Grigor'ev, V. P. (2002): *Kollekcija zolotoordynskih dokumentov XIV. veka iz Venecii.* Sankt-Peterburg.
- Grønbech, K. (1936): *Codex Cumanicus in Faksimile.* Monumenta Linguarum Asiae Majoris I. Kopenhagen.
- Györfly Gy. (1942): *A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez.* Budapest.
- Györfly Gy. (1986): *Julianus barát és Napkelet fölfedezése.* Budapest.
- Jackson, P. (2005): *The Mongols and the West, 1221–1410.* Harlow–New York.
- Kakuk Zs. (1985): *Örök köbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig.* Budapest.
- Kmoskó M. (2004): *Szír írók a steppe népeiről.* Budapest.
- Kovács Sz. (2009): A kunok és a kereszténység. In: Balogh L., Kovács Sz. (szerk.) *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között.* Budapest. 109–128.
- Kuun G. (1873): *Adalékok a Krim történetéhez.* Budapest.
- Kuun, G. (1880, 1981²): *Codex Cumanicus.* Ed. by G. Kuun. With the prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti. Budapest..
- Ligeti L. (1985): *A Codex Cumanicus mai kérdései.* Budapest.
- Ligeti L. (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.
- Lull, R. (1926): *Blanquerna: A thirteenth century romance.* Trans. by E. Allison Peers. London.
- Makkai L. (1936): *A milkói (kún) püspökség és népei.* Debrecen.
- Mas-Latrie, L. de (1868): Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak. *Bibliothèque de l'école des chartes* 29. 580–595.
- Monchi-Zadeh, D. (1969): *Das Perische im Codex Cumanicus.* Stochkolm.
- Pačkalov, A. (2011): Goroda Nižnego Povolž'ja v XIII v. In: Vasil'ev D.V., Maryksin D.V. (red.) *Voprosy istorii i archeologii srednevekovyh kočevnikov i Zolotoj Ordj. Sbornik naučnyh statej pamjati V.P. Kostjukova.* Astrahan'. 110–118.
- Radloff, W. (1887): *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus.* St. Petersburg.
- Reichert, B.M. (1899): *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica.* Tom. IV. Recensuit Reichert, B.M. Romae.

- Richard, J. (1977): *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*. Rome.
- Róna-Tas A.–Berta Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden.
- Ryan, J. D. (1998): Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia. *Journal of the Royal Asiatic Society* 8. 411–421.
- Schnyder, M. (2005): Mirrors of Oral Communication. Some Reflections on the German Parts of the Codex Cumanicus. In: Schmieder, F., Schreiner, P. (eds.) *Il Codice Cumanico e il suo mondo: atti del Colloquio internazionale, Venezia 6–7 dicembre 2002*. Roma. 153–161.
- Spinei, V. (2008): The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution. In: Curta, F. with the assistance of Kovalev, R. (eds.) *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Leiden–Boston. 413–456.
- Stojanow, V. (2005): Der Codex Cumanicus in der Forschungsgeschichte. In: Schmieder, F., Schreiner, P. (eds.) *Il Codice Cumanico e il suo mondo: atti del Colloquio internazionale, Venezia 6–7 dicembre 2002*. Roma. 3–44.
- Theiner, A. (1859): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I. (1216–1352). Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. Theiner. Romae.
- Tietze, A. (1966): *The Roman Riddles and Turkic Folklore*. Los Angeles.
- Vajda E. (1984): *Marco Polo utazásai*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vajda E. Budapest.
- Vásáry, I. (2005): Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea region (13th–14th centuries). In: Schmieder, F., Schreiner, P. (eds.) *Il Codice Cumanico e il suo mondo*. Roma. 105–124.
- Vásáry I. (2013): Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: Déri B. et al. (szerk.) *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Budapest. 163–172.
- Wadding, L. (1733²): *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Editio secunda, locupletior, et accuratior opera, et studio Josephi Mariae Fonseca. Vol. VI–VII. Romae.
- Wyngaert, A. van den (1929): *Sinica franciscana. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Coll. Ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert. Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze).

URL1: Gál F.: *Nesztorianizmus*. <http://lexikon.katolikus.hu/N/nesztorianizmus.html>
2013.10.05.